

Размовы з Лорэнцам¹

Скарочаны пераклад раздзела "У Вільні і Наваградскай старане"

Роберт Яроцкі:

- У аднаго з вашых блізкіх сяброў, кампазітара Пятра Пяркоўскага, калі я размаўляў з ім пра вашае падпольнае супрацоўніцтва падчас акупацыі, склалася ўражанне, што вы родам з... Вільні. Відаць, калісьці вы былі вельмі моцна звязаны з гэтым горадам.

Станіслаў Лорэнц:

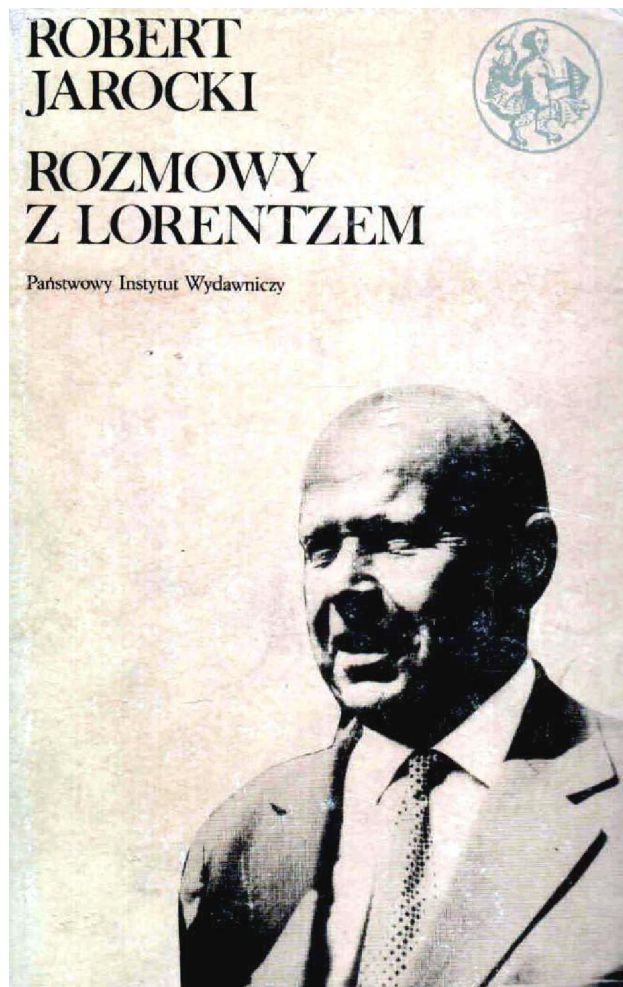
- Я неверагодна ўсцешаны гэтым. Мяркую, што такая здагадка зыходзіла ад Пятра Пяркоўскага падчас яго знаходжання ў Вільні на пачатку 1930-х гг. Ён прыехаў туды з Парыжа, дзе вёў цікавае мастацкае жыццё, і, здаецца, праз Вітольда Гулевіча ўпершыню сустрэў мяне ў Вільні. Я ўжо быў чалавекам вядомым і даволі папулярным, і прынамсі да Вільні і Віленскага краю, быў вельмі эмацыйна прывязаны. Я працаваў там з вялікай аддачай. Магчыма, таму некаторыя сябры, з якімі я пазней больш цесна супрацоўнічаў у Варшаве, часам прымалі мяне за ўраджэнца Вільні. Мы з жонкай успамінаем гэтыя гады як вельмі прыгожыя і вельмі шчаслівыя ў нашым сумесным жыцці.

- Але як сталася, што вы апынуліся ў Вільні ў якасці кансерватара помнікаў у Віленскім і Наваградскім ваяводствах?

- Я скончыў гісторыю мастацтваў у Варшаўскім універсітэце пад кіраўніцтвам прафесара Зыгмунта Батоўскага і атрымаў доктарскую ступень у 1924 годзе на аснове дысертацыі пра варшаўскага архітэктара эпохі Асветніцтва Эфраіма Шрэгера. [...]

Якраз у сярэдзіне 1928 г. былы акруговы кансерватар Ежы Рэмер, які шмат зрабіў для Віленшчыны і Наваградчыны, атрымаў пасаду генеральнага кансерватара помнікаў у Польшчы. Зразумела, гэта звязана з перездам у Варшаву. Аднак яму трэба было знайсці каго-небудзь прыдатнага на сваё месца ў Вільні. Таму ён папрасіў прафесара Батоўскага парэкамендаваць каго-небудзь з маладых мастацтвазнаўцаў. Прафесар згадаў мяне, і Рэмер прыняў маю кандыдатуру. І вось на пераломе 1928-1929 гадоў у Вільні пасля Ежы Рэмера я пераняў абавязкі кансерватара помнікаў у Віленскім і Наваградскім ваяводствах, а таксама функцыю загадчыка Мастацкага аддзела ў Віленскім і Наваградскім ваяводствах.

- З таго, што я ведаю пра ваш ранейшы спакойны характар, нічога не паказвала на такое рызыкаўнае раішэнне. Вы былі хутчэй кніжным чарвяком, а тут у асноўным патрэбна была арганізацыйная праца, якая патрабавала самастойных раішэнняў і вялікай спрыту. Дык што адбылося насамрэч? Можна, дзякуючы вашаму ўдалому шлюбу ў вас адбылася такая вялікая перамена?

- Так, гэта была сапраўды вялікая перамена ў маім жыцці і мысленні. З дзяцінства я дазваляў іншым уплываць на сябе. Хаця, [...] з малодшых школьных гадоў я праўляў вялікую цікавасць да помнікаў мастацтва, асабліва архітэктуры, і не меў у сабе моцнай прагі да грамадскай актыўнасці. Я не ўзначальваў ніякай групы ці арганізацыі. Будучы падпаручнікам запasu, я таксама не выстаўляў напаказ свае камандзірскія здольнасці. Наадварот, мяне лічылі сімпатычным цывільным, які заблукаў у лесе з усім звязам на манеўрах... Можна, з гэтых прычын мая паездка ў Вільню здзівіла ўсіх маіх сяброў. [...]

Можна сказаць, што слодычам жыцця ў Вільні была ўяўная цішыня. Здавалася, усё спынілася. Таму такое вялікае значэнне надавалася традыцыям, звычаям, культурнай спадчыне і сучаснаму мастацкаму ды грамадскаму жыццю. Кожная падзея ў гэтай галіне адразу ж

¹ Robert Jarocki. Rozmowy z Lorentzem. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1981. S. 75-130.

набывала вялізныя, часам нават карыкатурныя, велізарныя памеры. Людзі рэагавалі больш спантанна, чым я калі-небудзь раней ці пасля, заўважаў. У Вільні ў той час таксама была спрыяльная атмосфера для навукі. Універсітэт Стэфана Баторыя ў многіх галінах быў важным і якасным універсітэтам. Аднак нельга адмаўляць, што існавала варожасць паміж мясцовымі жыхарамі, якія стагоддзямі жылі ў гэтых краях, і намі прыбыўшымі, у асноўным навукоўцамі, пісьменнікамі і дзяржаўнымі чыноўнікамі. І я туды прыехаў новым чыноўнікам. Але я прыняў кансерватарства пасля Ежы Рэмера, які здабыў яму высокі аўтарытэт у мясцовым асветніцкім грамадстве. Ведаючы гэта, мне захацелася неадкладна працягваць тое, што творча рабіў мой папярэднік, нягледзячы на недахоп сродкаў. Я хутка зразумеў, што адной з такіх спраў з'яўляецца кансервацыя руін шыкоўных сярэднявечных замкаў. Я адчуваў, што вакол гэтай мэты можа аб'яднацца не толькі польская, але і тутэйшая думка, бо ўсе жыхары Віленшчыны былі па-свойму патрыётамі гэтай зямлі і любілі помнікі мінуўшчыны. Адным з іх, найвялікшым, самым рамантычным, які бударажыў уяўленне кожнага, быў Троцкі замак. Трокі - невялікі, але вельмі цікавы горад, у той час Трокі былі асноўнай канцэнтрацыяй караімаў, асобнага і надзвычай сімпатычнага і таленавітага насельніцтва, продкаў якога калісьці прывёў у Літву князь Вітаўт. І Вітаўт быў адным з уладароў Троцкага замка (тут і памёр), які потым належаў каралям і вялікім князям літоўскім. Так што можна сказаць, што гэты замак быў дзяржаўным. Але калі ў траўні 1929 г., я як новы віленскі кансерватар, упершыню пачаў уважліва аглядаць замак - памятаю, мяне праводзілі прафесар Юліюш Клос і архітэктар Ян Бароўскі - мы прыйшлі да аднадушнага пераканання, што яшчэ дзесяць ці дваццаць гадоў, і ўсё, што застанецца ад гэтых цудоўных руін, будзе грудай камянёў. У віленскай прэсе на гэты конт ужо напісаны дзесяткі артыкулаў з рознымі патрабаваннямі і настойліваасцю. Я вярнуўся ў Вільню ўсхваляваны і поўны рашучасці неадкладна распачаць кансервацыйныя работы ў Троках, не зважаючы на бюджэт, які не прадугледжваў сродкаў на гэтыя мэты. Я быў у нейкай эйфарыі. Я зразумеў, што ад мяне залежыць, ці адбудзецца нарэшце нешта ў гэтай справе, пра якую гавораць гадамі.

- *І вы, напэўна, зрабілі рызыкаўны крок, і гэта сведчыць аб тым, што ў вас, відаць, мелася азартная жылка.*

- Так. Рашэнне было крыху нестандартным, бо кансервацыйныя работы я вырашыў пачаць за... свае грошы. Дакладней, за грошы, пазычаныя пад мой асабісты вэксаль у Краёвым гаспадарчым банку ў Вільні. Тады, дзякуючы добразычлівасці дырэктара Швыкоўскага, вядомага аматара веславання і аматара помнікаў, я пазычыў 10 000 злотых, каб нарэшце распачаць адбудову руінаў Троцкага замка. Мой папярэднік Ежы Рэмер рыхтаваўся да рэканструкцыі і аховы руінаў, але з-за недахопу грошай у бюджэце кансервацыі не змог рэалізаваць свае планы. Натуральна, калі ў Варшаве даведаліся, што новы малады

кансерватар, дзяржаўны чыноўнік, самавольна распачаў адбудову Троцкага замка без зацверджанага бюджэту, над маёй галавой успыхнула бура. Тым часам, аднак, праца пачалася. Нанялі рабочых. Грамадская думка ў Вільні, не кажучы ўжо пра людзей у саміх Троках, цалкам стала на мой бок. Мясцовая прэса высока ацаніла мой учынак. "Дзёнік Віленскі" пісаў: *"Новае кансервацыйнае бюро ў Вільні дэманструе высокую мабільнасць. Бліжэйшымі днямі пачнецца кансервацыя руінаў Троцкага замка, што справядліва надае гэтай працы асаблівую ўвагу і максімум сродкаў"*.

- *З гэтага я раблю выснову, што мясцовая прэса не ўсвядоміла, што вы пачалі працаваць без грошай.*

- Не. Аднак пазней высветлілася, што з тэхнічнага пункту гледжання я некаторы час веў будаўніцтва незаконна і таму меў праблемы з міністэрствам. Я атрымаў разуменне ў такіх справах, бо, як вядома, усё маё далейшае жыццё было напоўнена рызыкаўнымі хадамі, якія не падабаліся як даваеннай, так і пасляваеннай бюракратыі...

Што да гэтага крэдыту, то пэўны час я яго спраўна выплачваў са сваёй кішэні. Толькі потым мне афіцыйна далі бюджэтныя пазыкі на рэканструкцыю руінаў Троцкага замка і вярнулі большую частку маіх унёскаў. З майго прыватнага рахунка быў спагнаны толькі нейкі працэнт ад пазычанай сумы ў памеры некалькіх сотняў злотых. Але адбудова ішла поўным ходам, і віленская грамадскасць лічыла мяне паважанай асобай не толькі ў справах аховы помнікаў, але і ў іншых праблемах культурнага жыцця. Рэстаўрацыя руінаў Троцкага замка, паводле прынятага дапушчэння, паспяхова завяршылася пасля нашага ад'езду з Вільні.

- *Вы не хацелі чакаць бюджэтных грошай?*

- Калі б я хацеў быць проста чыноўнікам, які пераносіў паперы са стала на стол, я мог бы працаваць і, магчыма, паспяхова прасоўвацца па службовай іерархіі ў міністэрстве ў Варшаве. Але калі я вырашыў працаваць кансерватарам, хоць і быў зусім навічком у Вільні, трэба было сапраўды дзейнічаць. Менавіта ў Вільні, ужо ў першыя гады маёй працы, я зразумеў, што тое, што называецца арганізацыйнымі здольнасцямі, акрамя, вядома, правільна абранай мэты, заключаецца ва ўменні рэалізаваць смелыя праекты, падтрыманыя грамадскай думкай. Але для гэтага патрэбна смеласць прыняць рашэнне, а затым і настойліваць яго рэалізаваць. І, вядома, вам патрэбны саюзнікі, без іх вы - Дон Кіхот. Так што ўжо тады я зразумеў, што не варта марнаваць час на пасіўнае чаканне, што нешта адбудзецца недзе за маёй спіной.

- *Кансервацыя руінаў Троцкага замка, наколькі мне вядома, лічылася тагачаснымі літоўскімі кансерватарамі і мастацтвазнаўцамі найважнейшым дасягненнем даваенных польскіх кансервацыйных уладаў у Вільні. Ваша імя з прызнаннем згадваецца ў літоўскай літаратуры на гэтую тэму. Аднак у пасляваенныя гады літоўцы правялі поўную рэканструкцыю замкавага комплексу, не жадаючы задавальняцца толькі захаваннем*

літай, пасля адстаўкі Ігнацыя Масціцкага, пасля вераснёўскай паразы, Рачкевіч, як вядома, паводле красавіцкай канстытуцыі 1935 года стаў законным прэзідэнтам Польскай дзяржавы. Але гэта толькі адступленне, бо мы павінны гаварыць пра час майго знаходжання ў Вільні.

- Хацелася б ведаць, што вы думаеце пра Уладзіслава Рачкевіча як палітыка. На мой погляд, ён не быў сапраўдным дзяржаўным дзеячам. Ён проста належаў да групы людзей, набліжаных да Пілсудскага, але ніколі не фармаваў палітыку яго лагера. Выконваў розныя функцыі: раз ці два быў міністрам унутраных спраў, здаецца, у кабінёце Казіміра Бартэля, потым зноў ваяводам віленскім, маршалкам сената і, нарэшце, у апошні перадвераснёўскі перыяд Польшчы, ваяводам Паморскім і прэзідэнтам у выгнанні. Прэзідэнтам Польшчы ён стаў абсалютна выпадкова.

- Вы ўцягваеце мяне ў шпекуляцыі, якія мне не падабаюцца, таму што я не адчуваю сябе абавязаным выносіць меркаванні аб кваліфікацыі палітыкаў. Аднак, паколькі вы ўжо самі зрабілі некаторыя ацэнкі, пагаджуся, што Уладзіслаў Рачкевіч не належаў да ліку аўтарытэтных палітыкаў II Рэчы Паспалітай і не быў насамрэч дзяржаўным дзеячам у поўным сэнсе гэтага слова. Але ён быў, на мой погляд, сумленным палітыкам, поўным добрай волі ў выкананні розных абавязкаў. Будучы віленскім ваяводам, ён запомніўся сваёй мудрай палітыкай у адносінах да ўсіх нацыянальных меншасцей, якія пражывалі ў гэтым ваяводстве. Яго таксама цаніў маршал Пілсудскі як вернага і непадкупнага чалавека. Дадам, што Рачкевіч быў чалавекам далікатным, надзвычай добра выхаваным і заўсёды вельмі ветлівым. Гэта быў прыгожы, высокі, стройны і прэзентабельны мужчына.

Цяпер я вяртаюся да перапыненых вамі ўспамінаў пра адносіны мае і маёй жонкі з панам і паняй Рачкевічамі. Калі мінулі першыя месяцы маёй працы ў Вільні і ваявода склаў пра мяне нейкае меркаванне (ён таксама зразумеў, што я ў пэўным сэнсе незалежны ад службовых заробкаў), адразу пазнаёміў нас з мясцовым асяроддзем. Памятаю, што гэта адбылося з нагоды прадстаўнічага балю, які ваявода Рачкевіч ладзіў у сваёй афіцыйнай рэзідэнцыі, былым грандыёзным біскупскім палацы, званым Палацам Рэспублікі. Мы прыйшлі на балю крыху раней, я ў фракту, а жонка ў вячэрняй сукенцы, як было прынята ў той час. Муж і жонка Рачкевічы трымалі нас з сабой увесь час, пакуль сустрэкалі гасцей. І такім чынам усе афіцыйныя асобы, такія як прэзідэнт дзяржаўных чыгунак, старшыні судаў, банкаў, наглядчык школьнай акругі, дырэктар дзяржаўных лясоў, прадстаўнікі ўніверсітэта імя Стэфана Баторыя, рэдактары мясцовых газет і г.д., пазнаёміліся з намі і былі належным чынам прадстаўлены нам ваяводам. Гэта быў адзін з ветлівых, жэстаў Уладзіслава Рачкевіча, якімі ён здолеў заваяваць добразычлівасць сваіх калег.

За час сямігадовага знаходжання ў Вільні мы мелі магчымасць зблізку пабачыць маршала Юзафа Пілсудскага, які ў той час даволі часта прыязджаў у Вільню. Па-

мятаю, аднойчы ў адносна невялікай, пераважна жаночай групе, у гасцёўні ваяводы Рачкевіча, за гарбатай, якую любіў піць маршал, ішла размова пра ролю жанчыны ў жыцці Польшчы. На гэтую тэму маршал Пілсудскі перакінуўся некалькімі словамі з маёй жонкай.

Памятаю таксама адну падзею з вялікага прыёму, які ладзіў віленскі ваявода ў сваім прадстаўнічым салоне, і ў якім удзельнічаў маршал Пілсудскі. Было гэта 17 красавіка 1933 года. Мы ўсе чакалі прыезду маршала, стоячы ў вялікай зале, сярод шматлікіх гасцей вылучалася група святароў з розных касцёлаў і рэлігійных канфесій на чале з арцыбіскупам Ялбжыкоўскім і яго прэлатамі. Гэта быў перыяд астуджэння адносін паміж гэтым царкоўным саноўнікам і вышэйшымі дзяржаўнымі ўладамі. Увайшоў маршал Пілсудскі са сваёй світай, хутка і рашуча агледзеў чэргі чакаўшых, прайшоў міма арцыбіскупа Ялбжыкоўскага і яго паплечнікаў і спыніўся толькі перад галоўным рабінам Вільні, якога вельмі сардэчна прывітаў і пачаў вясёлую размову. Натоп анямеў. Усе глядзелі на епіскапа ў пурпур, твары якіх пачырванелі ад абурэння, але маршал працягваў мімаходзь пытацца пра здароўе рабіна. Калі ён ужо збіраўся сыходзіць, рабін, прадстаўнічы мужчына ў шаўковым халаце, страціў прытомнасць ад уражання і ўпаў да ног маршала. Узнікла блытаніна. Нехта кінуўся на дапамогу.

Але, я б вярнуўся да асобы Уладзіслава Рачкевіча. Памятаю смешны выпадак, звязаны з першым візітам ветліваасці, калі нас наведалі сужэнцы Рачкевічы. Мы раней былі ў іх на падвечорку і яны таксама прыйшлі на падвечорак да нас. Памятайце, гэта былі часы, калі вялікае значэнне надавалася формам адносін і пільна выконваўся пэўны рытуал. У дадзеным выпадку гэта быў візіт высокага саноўніка, ваяводы, да аднаго з падначаленых яму чыноўнікаў. Жонка, спецыяльна рыхтуючыся да падвечорку, уключыла электрычную кавамашыну, рэкламаваную ў той час як гарантыя выдатнай кавы. А можа, гэта была бензінавая кавамашына, я яе дрэнна памятаю. Ва ўсякім разе, прыгатаванне адбывалася на вачах гасцей. Муж і жонка Рачкевічы прыбылі своечасова. У гасцёўні нашага першага жылля ў Вільні, арандаванай вілы, мы чакалі, пакуль зварыцца цудоўная кава. На талерках ляжалі садавіна і печыва, прыдатныя на падвечорак. На пачатку было крыху няёмка, але спачатку інакш і быць не магло. Вось пачулася характэрнае для паравых апаратаў шыпенне, і, да найвялікшага нашага здзіўлення, а маёй жонкі - да вялікага жаху і збынтэжанаасці, з рыльца машыны ў збан палілася крышталёва чыстая... вада. Трэба сказаць, што Уладзіслаў Рачкевіч паводзіў сябе вельмі абаяльна. Ён радысна прапанаваў дапамогу. Праз некаторы час машына напоўнілася молатай кавай, якую жонка рассяяна забылася дадаць. Рытуал паўтарыўся ў вельмі вясёлым настроі. Кава, звараная такім сучасным спосабам, атрымалася вельмі якаснай, а падвечорак прайшоў у прыемнай і сяброўскай атмасферы.

Пераклад і каментары Леаніда Лаўрэша.
(Працяг у наступным нумары.)

Размовы з Лорэнцам¹

Скарочаны пераклад раздзела "У Вільні і Наваградскай старане"

(Працяг. Пачатак у папярэднім нумары.)

Роберт Яроцкі:

- Хацелася б даведацца, якія ў вас засталіся ўспаміны аб сумеснай працы ці нейкім выезде з ваяводствам у ваяводства. Як гэта выглядала.

Станіслаў Лорэнц:

- Канешне! Добра памятаю сваю першую паездку ў складзе каманды, якая суправаджала ваяводу Рачкевіча падчас штогадовай інспекцыі ваяводства. Гэтая праверка адбылася з 12 па 15 траўня 1929 г., на пачатку маёй дзейнасці ў якасці кансерватара і кіраўніка Мастоцкага аддзела пры Віленскім ваяводстве. Мы наведалі паветы: Браслаўскі, Пастаўскі, Свянцянскі і Віленска-Троцкі. Галоўнай мэтай гэтай інспекцыі было прадухіленне голаду, які ў выніку неўраджаю ў 1928 г. закрануў беднае насельніцтва гэтых паветаў. Мы наведалі дваццаць пяць гарадоў.

- Як менавіта гэта выглядала? З кім насамрэч кантактаваў у той час ваявода? Ці толькі са старастамі і гміннымі войтамі?

- О, не! Размаўляў і са старастамі, а часам і з прадстаўнікамі вёсак. У некаторых гарадах на сустрэчу з ім прыязджалі прадстаўнікі парафій з каталіцкімі ці праваслаўнымі святарамі.

- Якім было насельніцтва?

- Беларускае, натуральна. Яны былі беднымі, у лапцях ці босыя, у кашулях і портках, падвязаных вяроўкамі. Я быў узрушаны, калі ўбачыў некаторыя сялянскія сем'і, асабліва маленькіх дзяцей. Першы раз у жыцці я ўбачыў такі страшэнны голад.

- На якой мове вяліся гэтыя размовы з прадстаўнікамі сялян і імі самімі? Польскай жа мовы яны не ведалі?

- Рэдка хто ведаў. Палякі складалі вярхі ў гэтых паветах. Абшарнікі, чыноўнікі і настаўнікі былі палякамі. Рамёствы і гандаль знаходзіліся пераважна ў руках яўрэяў. Таму падчас сустрэч з ваяводам перакладчыкамі былі ксяндзы ці папы, калі ў мясцовасці пераважала праваслаўнае насельніцтва. Ксяндзы ці іншыя прадстаўнікі мясцовых людзей звярталіся да ваяводы па-польску, часамі коротка раячыся па-беларуску з дэлегацыямі сялян.

- У чым заключалася работа ваяводы?

- Разам з ім былі кіраўнікі і дырэктары розных ваяводскіх устаноў. Некаторыя справы Рачкевіч вырашаў на месцы, аддаючы распараджэнні суправаджаючым яго чыноўнікам. У іншых выпадках, напрыклад, калі асобным мястэчкам вельмі патрабаваліся грошы на неадкладныя патрэбы, ён тэлефанаваў у Вільню і загадваў банкам неадкладна выдаваць пазыкі або датацыі са спецы-

яльных фондаў ваяводства. Ён таксама даваў распараджэнні аб забеспячэнні прадуктамі харчавання, медыкаментамі і г. д. Беднасць была настолькі моцнай, што ў некаторых гарадах сяляне знімалі салому са сваіх хат, малолі яе і пяклі з яе "хлеб". Тыф і іншыя хваробы распаўсюджваліся натуральным шляхам. Выгляд гэтай надзвычайнай галечы мяне ўзрушыў, яна засталася ў маёй памяці на ўсё жыццё. Гэта ўжо не была Польшча В ці С, гэта значыць Любельскае ці Беластоцкае ваяводства. Гэта была проста крайняя галечка, нечалавечыя ўмовы жыцця. Гэта не можна было ігнараваць. Умовы, у якіх жылі гэтыя людзі, патрабавалі не толькі неадкладнай, але і доўгатэрміновай дапамогі.

- А як ставіліся польскія абшарнікі да гэтага голаду, які пажыраў сялян? Дапамагалі?

- Увогуле, дапамагалі. Некаторыя фальваркі паводзілі сябе сапраўды па-хрысціянску, дзялілі збожжа, бульбу і іншыя прадукты паміж сялянамі. Але тады склалася ўражанне, што гэтай дапамогі недастаткова. Рачкевіч з поўным разуменнем паставіўся да сітуацыі, хоць мог яе выправіць толькі часткова.

- У гэтай паездцы ваявода і яго спадарожнікі правялі некалькі дзён. Дзе вы, начавалі? Дзе елі?

- Пражыванне планавалася загадзя. Гэтак жа і ежа. Начавалі ў трох, наколькі памятаю, абшарніцкіх сядзібах, вядомых сваім патрыятычным і грамадскім настроем. Так што абедалі і снедалі звычайна ў сядзібе, дзе спыняліся на начлег. Вячэры, наколькі памятаю, бывалі ў якім-небудзь рэстаране ці ў старасты.

- Мяркую, што ў польска-абшарніцка-чыноўніцкім асяроддзі візітары правялі значна больш часу, чым сярод сялян...

- Яшчэ раз паўтараю, што гэта была не фальшывая праверка і ваявода ўвесь час кантактаваў з самымі беднымі людзьмі. Зразумела, ён вітаў і прадстаўнікоў абшарнікаў пры абмеркаванні іншых праблем у староствах. Звязваўся з імі і прыватна, падчас начлегу ў іх.

- Ці засталіся ў вас нейкія асаблівыя ўспаміны ад знаходжання ў якой-небудзь з тых сядзіб, якія вы наведвалі ў той час?

- Так. І гэта вельмі жыва і кранальна. Я маю на ўвазе наш начлег у маёнтку Занова, што ў Дукштах Свянцянскага павета, ля тагачаснай літоўска-латвійскай мяжы. Быў там драўляны касцёл у стылі барока XVII ст. з прыгожай званіцай, шыкоўны шмат'ярусны храм пачатку XVIII ст., драўляная сядзіба таго ж стагоддзя. Мы жылі ў мураваным класіцыстычным палацы пачатку XIX ст. Гэты маёнтак, як я ўжо казаў, належаў Занам, вядома тым самым

¹ Robert Jarocki. Rozmowy z Lorentzem. Panstwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1981. S. 75-130.

Занам Міцкевіча. Засталася ў маёй памяці старэйшая пані Занава. Яна тады была старой, бо сёння, па-мойму, была б маладая... можа, ёй было каля пяцідзесяці. Яна была вялікім змагаром за незалежнасць, настолькі, што была ўзнагароджана ордэнам *Virguti Militari*. Увесь вечар мы правялі разам у атмасферы ўспамінаў. Галоўным апавядальнікам была пані Занава, але Уладзіслаў Рачкевіч таксама прыгадаў сваю незалежніцкую дзейнасць. Глыбока запомніўся той вечар пры свечках ці, можа, пры газавай лампе, дакладна не памятаю, электрычнасці ў сядзібе дакладна не было. Я зразумеў, што маю справу з людзьмі, для якіх Тамаш Зан, сябар Міцкевіча, і сам аўтар "Пана Тадэвуша" - гэта сямейная гісторыя. Слухаючы пывучы голас гаспадыні, папіваючы стары лікёр, гледзячы на сямейныя партрэты, схаваныя ў паўзмку гасцёўні, я разумеў, наколькі жывая ў гэтым доме традыцыя стогадовай даўніны. Я з'ехаў адтуль пад уражаннем ад гісторыі, пра якую гаварылі не толькі людзі, але ўсё: і архітэктура, і інтэр'ер, і стыль жыцця. Падчас маёй працы на Віленшчыне і Наваградчыне я спазнаў шмат такіх мясцін і быў уражаны сувязцю паміж сённяшнім, учарашнім і пазаўчарашнім, гэта значыць тым пакаленнем, да якога я належаў, і пакаленнямі, якія памяталі даўніну ў 1860-80 гадоў. Дарэчы, сын нашай шаноўнай гаспадыні таго майскага вечара 1929 года, Тамаш Зан жыве ў Варшаве і з'яўляецца адным з вядучых актывістаў Польскага паляўнічага таварыства. Ён прыкладна майго ўзросту, каля васьмідзесяці.

- Вы крыху расказалі пра свайго першага віленскага ваяводу. А хто быў вашым першым ваяводам у Наваградскім ваяводстве? Вы часта бывалі ў Наваградку?

- Прыкладна раз на месяц мне даводзілася прыезджаць у Наваградка і некалькі дзён працаваць там кансерватарам і загадчыкам мясцовага Мастацкага аддзела. Зыгмунт Бэчкавіч быў тады ваяводам наваградскім, пазней яго прызначылі ў Вільню замест Уладзіслава Рачкевіча. Гэта быў чалавек дэмакратычных поглядаў, які падтрымліваў добрыя стасункі з нацыянальнымі меншасцямі, пра што сведчыць, між іншым, тое, што пры яго ад'ездзе з Наваградка, па просьбе беларусаў, адна з вуліц была названа яго імем.

Як выглядаў тады Наваградка? Баюся, што многія чытачы, як і я, ведаюць пра гэты горад толькі тое, што памятаюць з "Пана Тадэвуша". Гэта быў яшчэ вельмі маленькі горад. Мясцічка з некалькімі тысячамі жыхароў цяжка назваць горадам. Фактычна ўвагу прыцягваў толькі невялікі цэнтр. Памятаю руіны замка, парафіяльны касцёл, у якім быў ахрышчаны Міцкевіч і дзе ў парафіяльных кнігах меўся запіс пра яго хрост, і два вялікія былыя кляштарныя будынкі: бернардынскі і дамініканскі.

У былым бернардынскім будынку размяшчалася ваяводская ўправа. Мелася адна мураваная царква і яшчэ адзін будынак, верагодна - суд. Увесь горад быў драўляны. Аднапавярховы драўляны гарадок з драўлянымі тратурамі. Каб уявіць сабе яго памер, скажу, што праз некалькі хвілін пасля прыезду незнаёмца, усе ўжо ведалі, што ў Наваградка нехта прыехаў.

- Дзе вы начавалі падчас камандзіровак?

- Гатэляў было два. Адзін называўся "Еўропа", другі, здаецца, "Парыж". Яны стаялі адзін насупраць аднаго. Абодва яны, натуральна, належалі яўрэям. Вы, напэўна, здагадаецеся, што акрамя назваў, усё астатняе ў гэтых гатэлях было неверагодна прымітыўным.

- Якім гатэлем вы карысталіся? "Парыж" быў лепшы за "Еўропу"?

- Я спыняўся ў "Еўропе". Мне здавалася, што там чысцей. Я быў у добрых адносінах з гаспадаром, на той час яўрэем сярэдніх гадоў. Ён заўсёды вітаўся і развітваўся са мной з вялікай пашанай. У мяне такое ўражанне, што мае рахункі за нумары, якія рэгулярна здымаліся для мяне, былі важным артыкулам у бюджэце гатэля "Еўропа". Паколькі мы гаворым пра ўладальніка "Еўропы" ў Наваградку, трэба сказаць вам, якая інвестыцыя зрабіла яго вядомым ва ўсіх двух ваяводствах. Каля 1930 года ў гэтых краях пачаўся ўсё больш прыкметны турыстычны рух. Улады патрабавалі ад уладальнікаў заездаў, рэстаранаў і гатэляў павысіць узровень сваіх устаноў і асабліва звярнуць увагу на паляпшэнне санітарных умоў. Уладальнік "Еўропы", абавязаны гэтым загадам, прадбачыў павелічэнне колькасці гасцей з самой Варшавы, а таксама з-за мяжы, увёў добраўпарадкаванне прыбіральняў, размешчаных у канцы двух калідораў. Гэта былі страшна прымітыўныя прыбіральні, без вады, без нічога, зусім вясковыя прыстасаванні. Аднак пасля рэканструкцыі яны сталі вядомыя сваім вытанчаным камфортам - з нейкіх бюро ці камодаў, гаспадар адарваў тоўстыя мармуровыя стальніцы і загадаў прарэзаць адпаведныя дзіркі... Ну, летам яшчэ можна было выжыць, а вась зімой, пры тэмпературы ніжэй за 20-30 градусаў, трэба было быць сапраўды вялікім героем каб карыстацца гэтымі выгодамі! Паколькі пайшлі прэтэнзіі, гаспадар "Еўропы" вырашыў узмку накрываць мармур нейкім матэрыялам, пэўна, плюшам...

- Паколькі вы знаходзіліся на Наваградчыне ў такіх экзатычны для сучаснага чытача час і ў такіх умовах, хачу працітаваць некалькі зацемак з мясцовай газеты. Пачну з уражанняў ад краёвай вандроўкі, запісаных Тэкліяй Грынеўскай і апублікаваных у "Жыцці Наваградскім" за 27 ліпеня 1929 г. У другой частцы рэпартажу мяне зацікавіла апісанне настрою групы навукоўцаў і журналістаў, якія іх суправаджалі. Паездка адбылася па вашай ініцыятыве, па найцікавейшых з пункту гледжання гісторыі і ландшафту месцах гэтай зямлі: "Мы прыбываем у Свіцязь ноччу. Частка з нас ідзе марыць і лічыць зоркі ля возера. Іншыя мітусяцца пра начлег. На раніцы ішоў дробны дожджык, паездка выправілася ў Гарадзішча, наведаль Калдычэўскае возера, знайшлі Жарнову гару, беражліва даследавалі тое, што некалі было Завоссем. Паколькі ў той вечар павінна была адбыцца лекцыя прафесара Гурскага, вярталіся адносна рана. Лекцыя сабрала вялікую аўдыторыю і была вельмі цікавай. Прафесар Конрад Гурскі - першакласны прамоўца, прычым, еўрапейскага ўзроўню. Прыгожы голас, незвычайнае валоданне словам і глыбокае разуменне тэмы. Прафесар на завяршэнні сваёй прамовы, вельмі

выразна і паслядоўна падкрэсліў ідэалы суіснавання нацыі на гэтай зямлі, дзе кожны, захоўваючы сваю нацыянальную адметнасць, павінен адчуваць сябе грамадзянінам. Вярталіся дадому поўныя ўражанняў і доўга размаўлялі пра нашы агульныя справы. Гэтыя размовы былі для нас самай каштоўнай і асвяжальнай часткай паездкі. Чацвёрты дзень пачаўся з лекцыі кансерватара Лорэнца на Замкавай гары. У сціслых словах прафесар пазнаёміў нас з гісторыяй замка (аўтар артыкула паспяшаўся назваць доктара Лорэнца прафесарам, якім ён яшчэ не быў), пра яго ранейшы выгляд і з намерамі пра яго захаванне. Потым вярнуліся ў Гарадзішча. У Чомбраве мы мелі шмат уражанняў".

У тым жа "Наваградскім жыцці" знаходжу таксама і іншую нататку: "Памятка пра Марылю з Верашчакаў. Уладальнік маёнтка Старабеняконне ў Лідскім павеце, пан Галімонд, паведаміў старасце Багаткоўскаму, што ў яго знаходзяцца памятныя рэчы Міцкевічавай Марылі Верашчакаўны з Туганавічаў - рэчы для прыгатавання ежы, лустэрка, фартэпіяна, і папрасіў зрабіць вопіс гэтых каштоўных рэчаў. Аб гэтым пан стараста Багаткоўскі паведаміў віленска-наваградскаму кансерватару пану Лорэнцу, які, несумненна, больш уважліва прыгледзіцца да гэтай справы".

А цяпер яшчэ больш цікавае для мяне. Вось "Наваградскае жыццё" ад 15 ліпеня 1930 г. паведамляе: "11 ліпеня гэтага года камісія ў складзе пана Пшэпалкоўскага, прафесара Студніцкага і кансерватара доктара Лорэнца выехала ў Грушаўку, каб знайсці прах св. памяці Тадэвуша Рэйтана. Едзем на машыне старасты і спыняемся ў Дарава, дзе доктар Лорэнц аглядае магілу св. памяці Фларыяна Бохвіца, сцены старой царквы перад Ляхавічамі, старыя магаметанскія могілкі ў Ляхавічах, былы касцёл, цяпер царква, якая, дарэчы, так пашкоджана, што ёй пагражае катастрофа.

Прыязджаем у Грушаўку. Тут нас сустракае ўвесь пошукавы камітэт на чале з прэзідэнтам спадаром Чарноцкім і спадарыняй Рэйтанавай з сям'ёй. Ідзем да капліцы, дзе знаходзяцца вынятыя з магілы парэшткі, нібыта гэта ёсць парэшткі св. памяці Тадэвуша Рэйтана. Уважліва іх даследаваўшы, камісія прыйшла да высновы, што для таго, каб вызначыць, ці сапраўды гэта парэшткі св. памяці Тадэвуша Рэйтана, яны павінны быць падвергнуты антрапалагічнаму даследаванню. Антраполог павінен адказаць на наступныя пытанні:

- 1) Які быў узрост памерлага;
- 2) Мужчына ці жанчына;
- 3) Ці гэта косці аднаго чалавека;
- 4) Колькі гадоў гэтым косткам?

Пасля паўторнага апячатвання урны з парэшткамі пакідаем іх у капліцы і накіроўваемся да месца, дзе раней былі знойдзены парэшткі і магіла. Мы яшчэ раз раскопваем магілу. Знаходзім тут часткі зніклага чэрапа, іншыя часткі і некалькі зубоў, якія забірае кансерватар Лорэнц. Адначасова праводзіцца расследаванне, ці сапраўды гэта была магіла св. памяці Тадэвуша Рэйтана. Што ж, са сведчанняў старэйшых людзей, ва ўзросце

гадоў 80, і насамрэч пад першай магілай сапраўды была яшчэ адна магіла. На гэтым месцы ў цяперашні час былі знойдзены парэшткі. Паводле сведчання Чаплі і Бакцалевіча, вынікае, што св. памяці Тадэвуш Рэйтана пахавалі пад першай магілай. І помнік яму там паставілі, які знеслі маскалі. Пасля чаго помнік адправілі ў Кракаў.

Адзін факт можа быць праўдай - тое, што і сапраўды была знойдзена яго магіла. Бо хоць магіла і знаходзіцца ў полі, але яна мураваная. А калі так, то варта меркаваць, што толькі для св. памяці Тадэвуша Рэйтана магілу маглі пабудаваць у полі, бо звычайнага смяротнага пахавалі б не ў цаглянай магіле. Прафесар Студніцкі і доктар Лорэнц засталіся ў Грушаўцы для далейшага пошуку і праверкі ўсіх месцаў, пра якія камітэт меў звесткі. Дадатковыя вынікі пошуку мы дамо ў наступных выпусках".

З наступнай інфармацыі вынікае, што Грамадзянскі камітэт на пошуку парэшткаў Тадэвуша Рэйтана зладзіў некалькі цікавых абедоў. Былі тосты... але які канчатковы вынік усіх гэтых пошукаў?

- Нічога не выйшла. Знойдзеныя парэшткі не былі парэшткамі Рэйтана, але ў любым выпадку даследаванне паставіла шэраг важных пытанняў. Інфармацыя была забытанай і вельмі супярэчлівай. Нарэшце мы вырашылі, што далейшыя пошукі не маюць сэнсу.

- А кім была спадарыня Рэйтанова, згаданая ў цытаваным артыкуле?

- Уладальніцай Грушаўкі. Яна была ўдавой Рэйтана і паходзіла з роду пасла на сейм Тадэвуша. Такім чынам, у рэшце-рэшт нам застаўся толькі Рэйтан са знакамітай карціны Матэйкі.

Вернемся да маіх дзелавых кантактаў з ваяводам наваградскім Бэчкавічам. Ад пачатку яны ішлі добра, і пазней, пасля таго, як Зыгмунт Бэчкавіч заняў ваяводскую пасаду ў Вільні, мы значна зблізіліся. Зыгмунт Бэчкавіч, як я ўжо казаў, быў ваяводам у Наваградку, потым у Вільні, затым польскім амбасадарам у Латвіі, а ў самым канцы Рэчы Паспалітай стаў сенатарам. Пасля Другой сусветнай вайны ён быў арганізатарам і кароткі час дырэктарам глыбакаводнага рыбалоўнага таварыства "Дальмор", потым быў проста выкладчыкам расейскай мовы ў Варшаўскім тэхналагічным універсітэце, цяпер ён на сціплай пенсіі. [...]

Мне падабаецца рабіць нешта ў пятніцу 13-га а сёмай гадзіне або займаць нумар 13 у гатэлі, пачынаючы з пятніцы а сёмай гадзіне. Пры такой расстаноўцы дат і лічбаў мы з жонкай верым, што з намі адбудзецца нешта добрае. Таму што мы не асабліва рэлігійныя, мы павінны ў нешта верыць, таму мы верым у такія забабоны. Мы сістэматычна стукаем па намаляваным дрэве, калі гаворым нешта добрае. Прыязджаючы дадому з дарогі, калі нешта забыліся ў апошні момант, мы абавязкова сядаем. І мы сапраўды сядаем, каб пачаць новы выезд з самага пачатку. Калісьці, у юнацтве, у мяне не было ўсіх гэтых незлічоных забабонаў. Навучыла іх жонка. Але, відаць, яны маюць свой сэнс, бо я паслухмяна іх засвоіў, нягледзячы на свой глыбокі рацыяналізм.

- *Мяне зацікавіла радыёперадача, праграма якой апублікавана ў віленскай прэсе ў чацвер 22 жніўня 1929 года пад назвай "Радыёпраграма станцыі Вільня, хваля 385 м, сігнал зязюлі":*

"Час. 11.56 - Сігнал часу і сігнал трубы.

12.05 - Раніца папулярнай музыкі пад кіраўніцтвам Генрыка Вэнена.

12.50 - Выступ з ПВК.

13.00 - Метэаралагічная зводка з Варшавы.

17.00 - Штодзённая праграма (рэпертуар і літоўская хвілінка).

17.20 - Хроніка юнацкага жыцця, ПВК.

17.50 - Выступ з ПВК.

18.00 - Канцэрт салістаў з Варшавы.

19.00 - Радыётэхнічная гутарка.

19.25 - Як інвентарызаваць помнікі і творы мастацтва на Віленшчыне, лекцыя ваяводскага кансерватара доктара Станіслава Лорэнца.

19.50 - Сігнал часу і праграма.

20.50 - Трансляцыя з Варшавы, рэжысёр, праф. Вацлаў Рашкоўскі раскажа пра жывёл у марскіх глыбінях.

21.30 - Трансляцыя з Варшавы, вячэрні канцэрт

22.10 - Трансляцыя з Варшавы, "Qui pro quo" ("Тое, дзея чаго", лац. - Л. Л.).

Цытуючы гэтую радыёпраграму пяцідзесяцігадовай даўніны, я хацеў бы спытаць, што гэта было: "Выступ з ПВК"?

- Мяркую, гэта проста рэкламная трансляцыя Агульнадзяржаўнай выстаўкі, якая тады была вельмі папулярнай. Я выступіў на віленскім радыё як мінімум некалькі дзiesiąткаў разоў, раскажыў пра ахову помнікаў на Віленшчыне і Наваградчыне. Я выступаў з гэтымі дакладамі не столькі як кансерватар, хоць, натуральна, неаднаразова быў у гэтай ролі на віленскім радыё, але перадусім як аматар і папулярны выдатны помнікаў архітэктур і мастацтва, і імкнуўся сваімі выступамі стымуляваць турызм і экскурсійны рух, які тады толькі зараджаўся.

Хутка я стаў прэзідэнтам Віленскага аддзела Польскага турыстычнага таварыства і займаў гэтую пасаду да ад'езду з Вільні. Хацелася сфармаваць добрае стаўленне і цікавасць да аховы помнікаў у больш шырокіх колах грамадства. Напэўна, мне ўдалося неяк пераканаць радыё-слухачоў, бо ўжо ў першых маіх размовах пра Троцкі замак, а потым і пра ўратаванне Віленскай базылікі, у мяне былі пастаянныя слухачы, якія пісалі мне і патрабавалі, каб я і далей выступаў і апавядаў пра тэмы, якія яны часта самі і прапаноўвалі. З вялікай асалодай успамінаю свае радыёпрыгоды, бо мне вельмі пасавала атмасфера працы на віленскай радыёстанцыі, якой цудоўна кіраваў Вітольд Гулевіч, ён зрабіў станцыю ці не лепшай у краіне.

- Вы размаўлялі ўжывую?

- Натуральна! У тых часы ўсё, што выходзіла ў эфір, ішло наўпрост са студыі, без усялякага запісу. Верагодна, толькі ў апошнія перадавенныя гады быў уведзены прынцып папярэдняга запісу вусных перадач.

Падчас першых выступаў я яшчэ вельмі нерваваўся. Калі ласка, памятайце, што радыё было зусім яшчэ

зусім новай з'явай, яго вынаходніцтва адбылося ў часы маёй маладосці, і таму шок, выкліканы паступовым увядзеннем радыё ў 1920-я гады, нельга параўнаць з тэлевізійным шокам 1950-х гадоў. Спачатку я пісаў тэксты гэтых выступаў, але Гулевіч, праслухаўшы некалькі з іх, прапанаваў мне пачаць выступаць цалкам ужывую, толькі падрыхтаваўшы загадзя канспект. Аднак, падчас выступу па радыё, ён не раіў глядзець у канспект, каб не шамацець паперай. Трэба было запомніць змест прамовы і імкнуцца ўкласціся ў адведзены час. Звычайна гэта былі дваццаціпяціхвілінныя размовы, таму, сёння яны былі б вельмі доўгімі. (Адхіленні ў той ці іншы бок маглі складаць каля хвілінны.) Паступова я стаў настолькі ўмельым, што мог весці прамовы без якіх-небудзь высылкаў і асаблівых эмоцый, даволі старанна вымяраў час і перастаў адчуваць страх сцэны.

- Я заўважыў, што ў вас дысцыплінаваная гаворка і ўдумлівая манера імправізацыі. Я свядома ўжываю тэрмін "удумлівая імправізацыя". Вы добра размаўляеце без аркуша паперы, маеце пастаянны кантакт са слухачамі і ўнутраны самакантроль таго, што сказанага і таго, як сказана. Ваш голас ідэальна даносіцца да ўсіх месцаў у зале, нават калі няма так званай гукаўзмацняльнай апаратуры. І вы пры гэтым не крычыце. Як вы гэта робіце?

- Ну, я навучыўся гаварыць у 7-8 класах гімназіі ў Варшаве, беручы прыватныя ўрокі ў прафесійнага акцёра. Я таксама адрэгуляваў свой голас, і таму, калі я размаўляю ў звычайных абставінах, я стараюся гаварыць выразна, з аднолькавым узроўнем інтэнсіўнасці, без надта высокіх або часам надта нізкіх мадуляцый, характэрных для людзей з ненастроеным голасам. Я не люблю чытаць з паперы. Адзіным выключэннем з'яўляюцца прамовы на адкрыцці выстаў або на вельмі асаблівых і афіцыйных мерапрыемствах. Вы, напэўна, слухна заўважылі, што выступаючы ўжывую, я звычайна падрыхтаваны ў тым сэнсе, што я заўсёды стараюся ўслых абдумаць істотныя элементы прамовы. Іх канчатковы выгляд атрымліваецца ў выніку імправізацыі, падладжвання пад настрой і рэакцыю людзей, якія слухаюць.

- Магчыма, пасля гэтага экскурсу, вернемся да Вільні і некаторых падзей таго часу.

- Вялікай падзеяй у Вільні быў праект пастаноўкі помніка Адаму Міцкевічу. Пра гэта задумаліся адразу пасля аднаўлення незалежнасці. У 1922 г. Збігнеў Пранашка (сузаснавальнік у 1917 г. разам з братам Анджэем гуртка польскіх фармістаў) зрабіў вялікую драўляную мадэль помніка Міцкевічу, які вельмі выпадкова быў пастаўлены на другім беразе ракі Віліі, на фоне будынкаў казарм. Гэта не было прынята віленскім грамадствам. Магчыма, такі помнік можна было б паставіць у іншай абстаноўцы, але не там. У наступныя гады зноў вярнулася тэма помніка Міцкевічу, і праект Станіслава Шукальскага быў узнагароджаны і нават прапагандаваны, але гэтая эксцэнтрычная кампазіцыя не адпавядала ні абліччу Вільні, ні пажаданням віленцаў, таму ў канчатковым выніку не была зацверджана да рэалізацыі. Недзе ў 1930 годзе,

на трэцім годзе маёй працы ў Вільні, адрадзіўся і раней існаваўшы Камітэт пабудовы помніка Міцкевічу, ён аб'явіў новы агульнанацыянальны конкурс. Мяне прызначылі сакратаром камітэта. 23 снежня 1931 г. Генрык Куна, адзін з запрошаных удзельнікаў конкурсу, які ўжо меў вельмі прасунуты праект, пісаў мне з Варшавы:

"Дарагі пан Станіслаў! Учора я патрывожыў вас тэлеграмай, а сёння ў мяне маецца яшчэ адна вельмі важная просьба пра яшчэ адзін фотаздымак з прыступкаў катэдры з перспектывай вуліцы Міцкевіча. Без гэтага фота я не змагу паказаць на малюнку, як будзе выглядаць помнік на катэдральнай плошчы. Калі б вы такі фотаздымак мне даслалі да наступнага аўторка, я быў бы вельмі ўдзячны. [...] Адусяго сэрца дзякую пану за ўсё добрае, што перажыў у Вільні. Генрык Куна".

На гэтым жа аркушы паперы меўся малюнак Куны, ніколі раней не рэпрадукаваны, з відам на вуліцу Міцкевіча з-пад калонаў катэдральнага сабора з праектаваным помнікам пасярод вуліцы. Справа была вельмі нашумелай, бо Куна хацеў паставіць свой помнік арыгінальна, гэта нікому раней не прыходзіла ў галаву, а менавіта ў тым месцы, дзе вуліца Міцкевіча, галоўная вуліца Вільні, пераходзіла ў плошчу Ажэшкі. Арыгінальным было і афармленне самога помніка: Міцкевіч - пілігрым у шырокім плашчы, з паднятай над галавой правай рукой, адліты з бронзы, стаіць на высокім пастаменце з чырвонага граніту. Пастамент трохступенчаты, пакрыты дванаццаццю барэльефамі, па чатыры на кожнай прыступцы, са сцэнамі з "Дзядоў". Верх пастамента быў увенчаны чатырма маскамі. Журы, сабраныя на пачатку 1932 года, вылучыла задуму Генрыка Куны і прапанавала яе да рэалізацыі. Журы было, безумоўна, кампетэнтным і адказным: прафесар Адольф Шышка-Богуш з Вавеля, скульптар-прафесар Тадэвуш Брэер з Варшаўскай акадэміі прыгожых мастацтваў, прафесар Ян Шчапкоўскі, мастак-прафесар Юліюш Клос з універсітэта імя Стэфана Баторыя, прафесар Марыян Лялевіч з Варшаўскага тэхнічнага ўніверсітэта, прафесар і вядомы графік Уладзіслаў Скачылас і прафесар Людмір Сляндзінскі. Прафесар Фердынанд Рушчыц, старшыня мастацкай секцыі Камітэта па будаўніцтве помніка, вельмі прыхільна паставіўся да праекта Куны. 18 сакавіка 1932 г. адбыўся агульны сход Камітэта ў прысутнасці ваяводы Бэчкавіча. Сустрэчу веў прэзідэнт Камітэта генерал Люцыян Жалігоўскі. За прэзідэнткім сталом сядзелі: генерал Літвіновіч, пан Умястоўскі са старога віленскага роду, прарэктар універсітэта ксёндз Фалькоўскі, скарбнік камітэта пан Каралец і сакратар камітэта кансерватар Лорэнц. Паводле справаздачы, камітэт меў 238 тысяч злотых, а на ўсе выдаткі, звязаныя з будаўніцтвам помніка, патрэбна было каля паўмільёна.

Чым была матываваная просьба журы конкурсу замовіць праект помніка Генрыку Куны? Я напісаў пра такол гэтага, як сакратар камітэта. Прыняцце прапановы рашуча падтрымаў Вітольд Гулевіч. Па сутнасці, прапанова была прынятая аднагалосна, без усялякіх агаворак,

калі ў апошні момант прафесар Мечыслаў Ліманаўскі ўскочыў з палкім крыкам: "Votum separatum!" І выступіў з палымнай прамовай у падтрымку праекту Ксаверыя Дунікоўскага.

Тады генерал Жалігоўскі загадаў правесці галаванне. За праект Куна было пададзена 85 галасоў і пяць супраць яго.

Пасля гэтага я апублікаваў у "Кур'еры Віленскім" артыкул пра Генрыка Куна і яго творчасць, нагадаўшы, каму ён абавязаны тым, што стаў скульптарам: *"Яго вялікі талент першым заўважыў скульптар Бегас, ён зацікавіў маладым мастаком Аляксандра Свентахоўскага і вядомага мецэната доктара Райкоўскага. Пры добра-зыхлівай падтрымцы Свентахоўскага, Куна ў 1907 годзе паехаў у Акадэмію прыгожых мастацтваў у Кракаве, дзе вучыўся чатыры гады ў пад наглядом прафесара Лаішкі, падтрымліваючы цесную сувязь са сваім пратэктарам Аляксандрам Свентахоўскім, з якім ён двойчы адпачываў у маёнтку Вялікія Дубы пад Варшавай. Куна хацеў выказаць вялікую пашану Элізе Ажэшыцы за барацьбу за правы яўрэяў у яе раманах і таму ў 1908 г. ён на некалькі тыдняў паехаў у Гародню і вылепіў там яе бюст, гэта адна з першых яго скульптур, адлітых у бронзе. У тым жа годзе сябры Ажэшыкі набылі ёй у падарунак "Галаву юнака", выкананую ў бронзе Кунам".*

Пра ўсё гэта я ведаў непасрэдна з расповедаў Куны, а таксама з лістоў ад Ажэшыкі і Свентахоўскага, якія ён мне паказваў. У размовах са мной ён часта расказваў пра сваю творчасць, асабліва пра яе пачаткі. Вясной 1932 года Куна пачаў выразаць постаць Міцкевіча і барэльефы пастамента. У 1933 годзе ён пачаў рабіць статую з дрэва, каб потым адліць яе з бронзы і выразаў першыя барэльефы з граніту. У красавіку 1934 года помнік быў практычна гатовы. Мастак ужо скончыў статую Міцкевіча ў дрэве, вышыней шэсць метраў - гэта быў вялізны помнік. Ён выканаў шэсць гранітных барэльефаў і да лета завершыць яшчэ шэсць.

І менавіта тады Станіслаў Мацкевіч у віленскім "Слове" распачаў агрэсіўную атаку на гэты помнік. Для ілюстрацыі беспрэцэдэнтнай фанабэрыі Мацкевіча прывяду яго артыкул з 1932 г., у якім ён заяўляе, што яму падабаецца дызайн помніка Мадэйскага, які быў проста копіяй помніка Пушкіну ў Царскім Сяле. Але пра помнік Куны ў тым жа артыкуле Мацкевіч пісаў: *"Ніякіх нярэчанняў супраць праекту Куны я не выказваю. Згаджаюся, што месца для помніка Куна выбраў бліскуча. Помнік Куны вельмі прыгожы".*

Гэта словы Мацкевіча з 1932 г. У красавіку 1934 г. віленскае "Слова" пачало дыверсійную грамадскую апытанку пад назваю: "Ці задаволены вы помнікам Куны ў Вільні?" І калі помнік быў амаль гатовы, праз два гады пасля ўсеагульнага прызнання, газета распачала супраць яго пірацкую акцыю, збіўшы ўсю справу з дарогі. [...]

- Чым скончылася гэтая справа і які лёс помніка?

- Трагічна. Гатовая драўляная статуя, якая павінна была быць адліта восенню 1939 года, згарэла ў варшаў-

скім ліцейным цэху ў верасні таго ж года, падчас бамбёжкі горада. Захавалася 12 барэльефаў. Адзін у мяне ў Музеі, астатнія ў Вільні.

- А як склаўся лёс Генрыка Куны?

- Я разумею, што вы пытаецеся пра апошнія гады яго жыцця, асабліва пра перыяд акупацыі. Гэта быў чалавек вельмі адчувальны і раздражняльны. Нарэшце, пераканаўшыся, што не варта выкрываць сябе, ён хаваўся ў Атвоцку да канца вайны, але перажываў гэта як глыбокую асабістую знявагу. Пасля вызвалення быў прызначаны прафесарам скульптуры на факультэце прыгожых мастацтваў універсітэта Мікалая Каперніка ў Торуні. І неўзабаве памёр.

- Чым вы патлумачыце такую змену пазіцыі Мацкевіча? Няўжо толькі яго непачцівасцю і любоўю да, як кажуць, "вар'яцтва" і сенсацыі?

- Так, гэтыя рысы рэдактарска-журналісцкай псіхікі Мацкевіча заўсёды адыгрывалі сваю ролю, але я думаю, што ён змагаўся і супраць гэтага помніка, таму што яго падтрымлівалі мы, у тым ліку і Вітольд Гулевіч, на якога сістэматычна ліхасловіла і паклёпнічала віленскае "Слова". Генрык Куна меў яўрэйскае паходжанне, і гэта не падабалася віленскім кансерватыўным зубрам. Але цяжка нешта сказаць дакладна. Справа ў тым, што гэтая ўплывова і, трэба прызнаць, умелая акцыя ў газеце пачала лабавыя выпадкі супраць Куна і разам з тым узмацніла бесперапынную акцыю цкавання Вітольда Гулевіча. Яго пасада дырэктара Віленскай радыёстанцыі Польшкага радыё і старшыні мясцовага Саюза пісьменнікаў была надзвычай крыўднай для Станіслава Мацкевіча і яго падначаленых, паміж Мацкевічам і Гулевічам адбылася нават дуэль, якая, мусіць, сёння выглядае вельмі смешна. Дуэль адбылася з-за асабліва агрэсіўнага і абразлівага малюнка карыкатурыста Фелікса Дангеля са "Слова", малюнак быў скіраваны супраць Вітольда Гулевіча і стаў прычынай "справы гонару", у якой я быў адным з секундантаў Гулевіча. "Кур'ер Віленкі" нават надрукаваў нататку пад назвай "Эпілог вядомай справы". Гэтая нататка ў мяне ёсць. Яна датычыцца выніку пратакола "справы гонару", падпісанага 27 чэрвеня 1934 г., у якім ганаровыя секунданты Вітольда Гулевіча падпалкоўнік Чэслаў Рыл-Нардзеўскі і Станіслаў Лорэнц, заяўляюць, што справа аб інцыдэнце паміж п. Вітольдам Гулевічам і п. Феліксам Данглем закончылася ганарова для п. Вітольда Гулевіча рашэннем суда гонару ад 26 чэрвеня 1934 г.

Так сталася, што ў 1935 годзе мы абодва выехалі ў Варшаву. Для нас было арганізавана сумеснае развітанне. Тэкст запрашэння на гэты развітальны вечар абвешчаў:

"Рада віленскіх Таварыства мастакоў і Саюза пісьменнікаў ласкава запрашаюць Вас прысутнічаць на вечары развітання з Вітольдам Гулевічам і Станіславам Лорэнцам у памяшканні Саюза пісьменнікаў на Вострабрамскай, 9 у нядзелю 3 лістапада 1935 г. а 20-й гадзіне. Патрабуецца ўрачыстае адзенне".

Пра гэтую сустрэчу "Кур'ер Віленскі" паведаміў так: "Вечар быў вельмі сардэчны, выконваліся раз-

настайныя літаратурныя і музычныя творы; паседжанне доўжылася да позняй ночы". Мы ўвесь час жартавалі і спявалі. Пра нас абодвух імправізавалі сатырычныя эпіграмы, гучалі фарсавыя тосты. Мы адказалі ў адным і тым жа ключы, не ведаю, ці правільна я памятаю, але мне здаецца, што ў тых ж дні Гулевіч і я атрымалі (сярод, напэўна, многіх іншых людзей з усёй Польшчы) ўзнагароду ад Польшкай акадэміі літаратуры.

- Гэта была, напэўна, першая такая прэстыжная ўзнагарода Польшкай акадэміі літаратуры?

- Нас сапраўды ўганаравалі такой адзнакай. У Віленскай групе лаўрэатамі Акадэміі былі генерал Люцыян Жалігоўскі, Ванда Дабачэўская, Хелена Ромер-Ачанкоўска, Мечыслаў Шпакевіч, Вітольд Гулевіч і Станіслаў Лорэнц. Як вядома, Вітольд Гулевіч потым быў прызначаны літаратурным дырэктарам Польшкага радыё ў Варшаве. І зноў паміж намі захаваліся вельмі блізкія стасункі, хаця, прызнаюся, у нас было не так шмат часу, як у маленькай Вільні. Тым больш, што ён быў захоплены літаратурнай творчасцю не толькі на радыё, а я цалкам прысвяціў сябе працы, звязанай з завяршэннем будаўніцтва Нацыянальнага музея і арганізацыяй вялікіх выстаў. Але скончыць гэтыя ўспаміны пра Вітольда Гулевіча хочацца тым, што ў першыя дні верасня 1939 года ён выступаў з надзвычай дакладнымі і баявымі антынацысцкімі прамовамі на польскай і нямецкай мовах. Пазней ён аддаў сябе ў распараджэнне прэзідэнта Варшавы Стэфана Старжынскага і нават пасля капітуляцыі Варшавы працаваў у яго сакратарыяце як перакладчык. Гэта Вітольд Гулевіч пачаў рэдагаваць адзін з першых канспіратыўных часопісаў. Ён пачаў выдаваць гэты часопіс 10 кастрычніка 1939 г. Я супрацоўнічаў з гэтым часопісам. 15 снежня 1939 г. змясціў там нататку пра спусташэнне немцамі Каралеўскага замка. Тут трэба падкрэсліць, што Вітольд Гулевіч на пачатку акупацыі быў галоўным ініцыятарам спецыяльнай антыгітлераўскай прапаганды. Ён пісаў і рэдагаваў на нямецкай мове, якой ён вельмі добра валодаў, спецыяльныя часопісы і ўлёткі, адрасаваныя немцам. Іх мэтай было выкрыць нацысцкую прапаганду для немцаў і прадставіць з пункту гледжання заходніх саюзнікаў усе факты, звязаныя з вайной, распачатай Гітлерам. Таму з самага пачатку гестапа ліхаманкава шукала аўтараў гэтага выдання.

Вітольд быў арыштаваны ў жніўні 1940 года. Гестапаўцы спачатку не здагадваліся, што ён рэдактар нямецкамоўнага часопіса. Аднак падчас далейшых арыштаў выявілася цесная сувязь Гулевіча з прапагандай на нямецкай мове. Яго катавалі надзвычай цяжка і доўга. Следства доўжылася дзесяць месяцаў. Пэўны час мы атрымлівалі ад яго паведамленні, галоўным чынам праз маці і ўжо амаль дарослую дачку Ягенку (сёння Агнешка Фейлова). 12 чэрвеня 1941 года, за некалькі тыдняў да нападу Гітлера на СССР, Вітольд Гулевіч быў расстраляны ў Пальмірах, там і спачывае яго цела.

Пераклад Леаніда Лаўрэша.

(Працяг у наступным нумары.)

Размовы з Лорэнцам¹

Скарочаны пераклад раздзела "У Вільні і Наваградскай старане"

(Заканчэнне. Пачатак у папярэдніх нумарах.)

- З прэсы, прычым не толькі віленскай, можна даведацца, што кансервацыйныя працы ў віленскай катэдры пад кіраўніцтвам вас і прафесара Універсітэта Стэфана Баторыя Юліюша Класа ў верасні 1931 года прывялі да сенсацыйнага адкрыцця цалкам забытых каралеўскіх магіл².

- Мабыць, спачатку працуюць віленскае "Слова", каб даць сучаснаму чытачу ўзор таго, у якім стылі была апісана гэта падзея ў той час: "У сувязі са знаходкай у Віленскай базыліцы крыты з целаі караля Аляксандра Ягелончыка, каралевы Лізаветы Ракушанкі, каралевы Барбары Радзівілаўны і скрыні з сэрцам і вантробамі караля Уладзіслава IV у капліцы св. Казіміра, ваявода Бэчкавіч прадставіў ураду стан справы. У бліжэйшы час урад, згодна з просьбай Міністра рэлігійных веравызнанняў і грамадскай асветы, прыме пастанову, накіраваную на поўную апеку над каралеўскімі астанкамі, іх годнае захаванне і размяшчэнне. Як мы даведаліся, урад прызначыць людзей, якім будзе даручана выконваць пастанову Рады Міністраў у цесным кантакце з Грамадзянскім камітэтам выратавання Віленскай базылікі".

На наступны дзень "Кур'ер Віленскі" паведаміў: "Сёння працягваліся дэталёвыя даследаванні каралеўскіх астанкаў у сутарэннях кафедральнага сабора. Даследаванне дало надзвычай цікавыя вынікі. Высветлілася, што каралеву Барбару Радзівілаўну пасля яе смерці ў Кракаве захавалі ў спецыяльным вапнавым раствору, які выкарыстоўваўся ў той час, ён павінен быў засцерагчы яе парэшткі ад гніення. Гэты раствор падвяргаўся хімічным пераўтварэнням на працягу стагоддзяў і таму ўтварыў кампактную масу вакол парэшткаў каралевы. Раствор уяўляе сабой невядомае сёння хімічнае злучэнне, якое вылівалася на фігуру намерлай, накрытую заслонай матэрыі. Труна была драўляная, абцягнутая скурай, у ёй ляжаў крыж з залотнай тканіны. Найлепш захаваліся залотная тканіна і таблічка з гербамі Польшчы, Літвы і роду Радзівілаў. Залатыя ніці, здабытыя з труны і праз трыста гадоў пад ліхтарыкам ззяюць чыстым золатам. Пакуль знята толькі вечка труны. У ёй бачна галава каралевы з пазалочанай каронай. На шыі каралевы суцэльны залаты ланцужок. Кожная дэталёвая старанна вывучаецца, фатаграфуецца і хімічна аналізуецца. Гэтым займаюцца: доктар

Лорэнц як гісторык мастацтва і кансерватар, праф. Райхер, анатам, а таксама праф. д-р Апачынскі, праф. хіміі Гласко, праф. Маралоўскі і іншыя. Характэрна, што такім растворам залілі толькі каралеву Барбару, для астанкаў каралевы Лізаветы выкарыстоўваліся іншыя хімікаты. Скураная аб'юка, залотная тканіна і таблічка з надпісам былі перанесены на спецыяльны падстаўкі для наступнай кансервацыі. Хутка стала вядома, што заліўка труны даўно разбілася на некалькі частак рознага памеру. Сёння частка блокаў заліўкі, якія пакрывалі галаву і верхнюю частку цела каралевы, былі выдалены, і адкрыўся каранаваны чэрап каралевы і частка шкідэта з залатым ланцужком на шыі. У сем гадзін вечара пасля падняцця аднаго з фрагментаў зацвярдзелага вапнавага раствору былі часткова выяўлены невялікія скіпетр, інсцені і памятная таблічка, якія ляжалі на грудзях. Знойдзеныя прадметы былі пакінуты на месцы для ўважлівага вывучэння на наступны дзень".

- І так дзень за днём прэса паведамляла пра ўсе мерапрыемствы, якія праводзіліся падчас агляду знойдзеных магіл?

- Так, для вільнян, як і для ўсяго грамадства, гэта было вялікім адкрыццём. Даследаванні далі гісторыкам новы матэрыял аб звычаях, звязаных з пахаваннем каралеўскай сям'і пры двары Ягелонаў.

- Справа выратавання Віленскай базылікі звязана з яшчэ адной вельмі вядомай справай, у якой вы ледзь не сталі героем накішталь Рэйтана.

- Разумеецца, гэта таксама пытанне, якое патрабуе больш шырокай размовы. Пачаць трэба з кансервацыйных праблем, звязаных з Віленскай базылікай, якая была адным з найвялікшых помнікаў культуры. Гэта былі найважнейшыя праблемы і, адначасова, мае абавязкі як кансерватара ў Вільні. За апошнія стагоддзі гэты храм перажыў цяжкія часы. Ужо ў XVIII стагоддзі ён быў пад вялікай пагрозай знікнення. Потым пад падмурак забівалі драўляныя палі для яго ўмацавання. І так было ўвесь час. Сцены базылікі трэскаліся, іх ратавалі, замацоўвалі сталёвымі шпількамі, латалі, умацоўвалі. У 1930 годзе з-за вялікай паводкі, якая ахапіла нават Кафедральную плошчу, стан базылікі зноў стаў трывожным. Як кансерватар, разам з прафесарам Юліюшам Класам, я правёў дэталёвае даследаванне крыптаў, падмуркаў і сцен. Гэтыя даследаванні цалкам пацвердзілі занепакоенасць Мітрапалітальнай курыі і ўсяго віленскага грамадства. Для

¹ Robert Jarocki. Rozmowy z Lorentzem. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1981. S. 75-130.

² Гл. Лаўрэш Леанід. Знаходка пахавання вялікага князя ВКЛ і караля Аляксандра і вялікіх княгін і каралеў Лізаветы і Барбары ў 1931 г. // Наша слова.pdf, № 28 (80), 12 ліпеня 2023. - Л. Л.

захавання базылікі быў створаны Грамадзянскі камітэт на чале з біскупам Міхалкевічам. Натуральна, я быў сябрам гэтай камітэта. Выдаткі на кансервацыю чакаліся вялізнымі, і было відавочна, што Мітрапалітальная курыя, падтрыманая нават зборам сродкаў ад мясцовага грамадства, не зможа пакрыць усе абавязальствы, звязаныя з гэтай велізарнай і працяглай працай. Таму я напісаў брашуру пад назвай "Выратуем Віленскую базыліку", у якой, выклаўшы факты, звярнуўся па дапамогу не толькі да грамадства Віленскага краю, але і да ўсёй краіны. Мы зыходзілі з таго, што ніхто не можа быць аб'якавым да пагрозы віленскай катэдры, як гэта было і ў выпадку з адбудовай Вавеля.

Паводка, пра якую піша ў сваіх успамінах Тадэвуш Лапалеўскі, калі небяспечны разліў ракі Віліі размыў падмуркі базылікі, зрабіла выратаванне храма галоўным імператывам моманту. Для пакрыцця кошту рэстаўрацыйных работ спатрэбіўся агулам амаль мільён злотых, а дакладней, 800 тысяч злотых. Улады архідыяцэзіі і кафедральнага сабора вырашылі прадаць за мяжу дзесяць выдатных фламандскіх габеленаў. Было вядома, што капігула Віленскага кафедральнага сабора ў другой палове XVI ст. замовіла выдатныя фламандскія габелены на біблейскія сюжэты. Невядома, ці захаваліся яны недзе, ці былі разрабаваны ці знішчаны падчас войнаў. Але габелены, якія знаходзіліся ў скарбніцы сабора, таксама мелі вялікую каштоўнасць, бо яны паходзілі пераважна з другой паловы XVII ст., таксама з фламандскіх майстэрняў і з'яўляліся здабыткамі высокай мастацкай культуры не толькі майстроў, якія іх выраблялі. Для продажу такіх помнікаў мастацтва патрабаваўся дазвол ваяводскага кансерватара. Таму Мітрапалітальная курыя ў Вільні пісьмова звярнулася да мяне з просьбай даць дазвол, аргументуючы гэта тым, што гаворка ідзе пра грошы на далейшы рамонт катэдры. Я катэгарычна выступіў супраць вывазу гэтых бяспечных габеленаў і продажу іх за мяжой. З-за майго супраціўлення, Курыя афіцыйна звярнулася ў Міністэрства рэлігійных веравызнанняў і грамадскай асветы з просьбай умяшання і прымусяць мяне пагадзіцца. На гэты конт са мной адбылася тэлефонная размова прадстаўніка міністэрства, у якой я патлумачыў прычыны адмовы і захаваў сваю пазіцыю. Тады віленскі мітрапаліт Ялбжыкоўскі звярнуўся наўпрост да самога прэм'ер-міністра Аляксандра Прыстара, які патэлефанаваў тагачаснаму ваяводзе Бэчкавічу, каб той загадаў мне выдаць дазвол на вываз габеленаў за мяжу. Выкліканы ваяводам Бэчкавічам, я катэгарычна адмовіўся выконваць загад прэм'ер-міністра, які супярэчыў справе аховы помнікаў мастацтва. Прэм'ер-міністр Прыстар, даведаўшыся, што я не выканаў ягонага рашэння, выдаў па тэлефоне загад неадкладна звольніць мяне з дзяржаўнай службы. Пісьмовае пацверджанне гэтага звальнення, за подпісам тагачаснага намесніка міністра рэлігійных веравызнанняў і народнай адукацыі кс. Жангаловіча, было даслана неадкладна. [...]

- У рэшце-рэшт арцыбіскуп Ялбжыкоўскі пераду-

маў. Уся гэтая справа пасля майго эфектнага зняцця з пасады кансерватара выклікала вялікі скандал, асабліва ў Вільні, але рэха дакацілася і да Варшавы і іншых гарадоў. Аб гэтым шмат пісалі газеты, якія, незалежна ад сваёй палітычнай арыентацыі, аб'ектыўна адмоўна ставіліся да намераў віленскай курыі. У самой Вільні супраць арцыбіскупа выступілі трыццаць тры арганізацыі, якія аб'ядналі ўсе слаі грамадства, у тым ліку навукоўцаў, пісьменнікаў, мастакоў і акцёраў. Вядомыя прадстаўнікі віленскага грамадства накіравалі прэм'ер-міністра і міністру рэлігійных веравызнанняў і народнай асветы тэлеграмы пратэсту. Па гэтай справе да арцыбіскупа і ваяводы выехалі вельмі прадстаўнічыя дэлегацыі. Натуральна, будучы адхіленым ад займанай пасады, я не мог афіцыйна гаварыць, але ж я не сядзеў склаўшы рукі. Я лічу, калі дзяржаўныя ўлады ў Варшаве ўцямілі, што скандал з габеленамі шкодзіць іх прэстыжу, яны далі зразумець, што ініцыятыва вырашэння спрэчкі павінна зыходзіць ад арцыбіскупа Ялбжыкоўскага. Дык вось, па парадзе розных людзей, арцыбіскуп, хоць ён, як і я, быў вельмі ўпарты, пайшоў на кампраміс і абвясціў, што не будзе карыстацца дазвалам на вываз габеленаў за мяжу. У сувязі з маёй адстаўкай, такі дазвол быў дадзены міністрам рэлігійных веравызнанняў і народнай адукацыі. Такім чынам габелены засталіся ў Вільні, а грошы на рэканструкцыю катэдры мы атрымалі з грамадскіх ахвяраванняў. Акрамя таго, з улікам неабходных 800 000 злотых, сума ў 70 000 злотых, прапанаваная замежным гандляром за габелены, не мела б вялікага значэння.

- Я так разумею, што ў гэтай сітуацыі вы вярнуліся ў свой кабінет.

- Так сталася. Ваявода Бэчкавіч, які ў глыбіні душы заўсёды мне спачуваў, адразу папрасіў аднавіць мяне на пасадзе.

- Скажыце, калі ласка, ці камерцыйнае стаўленне да помнікаў мастацтва, якое ў дадзеным выпадку праяўляў арцыбіскуп Ялбжыкоўскі, было ўвогуле характэрным для тагачаснай касцельнай іерархіі ў Польшчы?

- Не хацеў бы абагульняць. Безумоўна, узровень гуманістычнай адукацыі і разуменне мастацтва сучаснымі біскупамі, незалежна ад іх сацыяльнага паходжання, сёння значна вышэй, чым у тэя часы, чым узровень, які ў цэлым (з некаторымі але прыкметнымі выключэннямі) мела духавенства з пакалення, выхаванага і высвечанага задоўга да Першай сусветнай вайны. І арцыбіскуп Ялбжыкоўскі належаў да гэтага пакалення. Больш за тое, ён быў строгім чалавекам сціплага паходжання, без схільнасцяў да культуры, так распаўсюджаных сярод сённяшніх польскіх біскупаў. Але ён быў вельмі энергічным і гнуткім кіраўніком сваёй дыяцэзіі, карыстаўся неверагоднай павагай і нават унушаў страх парафіяльным святарам, якія любілі добра пажыць. Я, дзякуючы маім абавязкам, ведаў многіх з іх на Віленшчыне і Наваградчыне. Памятаю, як аднойчы завітаў па важнай справе да свайго сябра, пробашча з Браслаўскага павета. Гэты ксёндз быў там нават дэканам. Я знайшоў яго псіхічна зламаны, сумным

Прафесары Булгак, Кярышкоўскі і Лорэнц у атачэнні іншых асоб у Друі

і напалоханым. Пытаюся:

- Ксёндз хворы?

- Горш, чым хворы. Вялікая бяда напаткала мяне, пан кансерватар!

І пачаў расказаць, што нядаўна ў яго парафіі быў штогадовы адпуст, самае вялікае свята ва ўсёй мясцовасці. Як звычайна, з гэтай нагоды сабралася шмат святароў, і адбыліся адпаведныя набажэнствы. Прыехаў таксама арцыбіскуп Ялбжыкоўскі. Потым адбылася вельмі сціплая трапеза, як і любіў арцыбіскуп. Натуральна, без кроплі алкаголю, бо Яго Эксцэленцыя быў супраць таго, каб святары ўжывалі алкаголь. Адпуст дасканала атрымаўся, і арцыбіскуп пахваліў пробашча - гаспадара ўрачыстасці, пасля чаго сышоў.

- Мы чакалі, - сказаў святар, - як звычайна, каля паўгадзіны, а потым селі за папярэдне паарыхтаваны і добра прыгатаваны, адмысловы абед з напоймі і лікёрамі, як і заўсёды пры такой прыемнай нагодзе. Ямо, п'ём, весялімся, і раптам дзверы адчыняюцца, і я чую голас арцы-біскупа Ялбжыкоўскага:

- Слава Езусу Хрыстусу! А што гэта за свята такое? - пытаецца ён, паказваючы на накрыты стол.

- І мы атрымалі, як мы атрымалі! Але на гэтым справа не скончылася. Некаторых святароў раззлаваны арцыбіскуп адразу перавёў у горшыя парафіі. І мяне гэта абавязкова чакае, пан кансерватар! - уздыхнуў браслаўскі пробашч, жаласна глядзячы на мяне.

- Гэта нас Бог так пакараў нас за нашу слабасць да ежы і наліўкі!

Браслаўскаму пробашчу было што страчваць, бо парафія належала да больш заможных, а арцыпастыр быў бязлітасны. Да таго ж ён меў дэспатычны нораў. У Вільні ў кавярнях расказвалі анекдот, што аднойчы ён наняў у

свой палац новага дварэцкага і новую эканомку, людзей зусім незнаёмых. Каб у далейшым не было скандалу, ён адразу загадаў новым супрацоўнікам:

- Вам трэба ажяніцца, і хутка! [...]

- Яшчэ пра адно хачу спытаць. У той час, як я памятаю з кніг, калі вы працавалі ў Вільні, сярод студэнтаў універсітэта імя Стэфана Баторыя сфармавалася цікавая група левых інтэлектуалаў. Гэтую групу ўзна-чалваў Генрык Дэмбінскі, адзін з найбольш цікавых дзеячаў маладога міжваеннага пакалення. Сярод іх быў Стэфан Ендрыхоўскі. У гэтую групу ўваходзілі, між іншым: Казімір Петрусевіч, Ежы Штахельскі, Ежы Путрамант, Моніка Жэромская, а таксама пазнейшыя жонкі Дэмбінскага Зофія і Ендрыхоўскага Ганна. Ці ведаеце вы гэтую групу, якая стала вядомая ўжо пасля вашага вяртання ў Варшаву з-за судаў, якія ішлі з 1936 гада і называліся працэсамі над групай "Па-просту" (па назве часопіса, які рэдагавалі ў той час гэтыя маладыя, "гнеўныя" людзі). Путрамант выдаў, ужо ў Польскай Народнай Рэспубліцы, раман пад назвай "Рэчаіснасць" (Rzeczywistość), у якім ён прадставіў літаратурную версію гісторыі гэтай групы. Цікава, ці сутыкаліся вы з віленскімі левымі?

- Так, я ведаў пра існаванне гэтай цікавай універсітэцкай моладзі. Трошкі ведаў і Генрыка Дэмбінскага, які быў чалавекам вялікіх маральных і інтэлектуальных каштоўнасцяў, са спецыфічнымі сацыяльнымі інтарэсамі. Не памятаю, ці ведаў я тады і Стэфана Ендрыхоўскага. Аднак памятаю, што ва ўніверсітэцкіх колах яго лічылі выключна таленавітым маладым навукоўцам. Я запамніў Ежы Путраманта з літаратурнага вечара ў Саюзе пісьменнікаў, у так званай "Келлі Конрада"³. На той час яму, напэўна, яшчэ і дваццаці гадоў не было. Ён быў вельмі вялікі, нязграбны і страшэнна гучны. Больш цесных кантактаў паміж намі быць не магло з-за розніцы пакаленняў. У Вільні існавала тры літаратурна-мастацкія пакаленні: старэйшае, "бацькам" якога быў Фердынанд Рушчыц, сярэдняе, да якога належалі мы з Гулевічам, і, нарэшце, зусім маладое, пачынаючае - Дэмбінскі і Ендрыхоўскі - яшчэ студэнты, я маю на ўвазе першыя 1930-я гады, калі мы з Вітольдам Гулевічам былі ўжо людзьмі "пры пасадзе", са сваімі сем'ямі і г. д. Што да судавага працэсу, які адбыўся пасля майго ад'езду з Вільні і на якім, здаецца, галоўнымі абвінавачанымі былі Генрык Дэмбінскі і Стэфан Ендрыхоўскі (я мяркую, што яны ўжо былі выпускнікамі ўніверсітэта), дык ва ўсёй Вільні, акрамя крайне правых, была выразная атмасфера салідарнасці. Ванда Пэлчынская, якая выехала ў Варшаву, напісала артыкул у іх абарону ў "Газеце Польскай" якая была

³ Пра г. з. "келлю Конрада", гл: Талочка Ул. Праўда пра келлю Конрада; Луцкевіч Антон. З нагоды спрэчкі пра "Келлю Конрада" // Наша Слова. № 48 (1563), 2 снежня 2021.

пілсудска-санацыйнай газетай. Увесь гэты працэс мы разглядалі як дурную інтрыгу з боку асяродкаў, якія рухаліся да таталітарнай і шавіністычнай канцэпцыі. Увесь судовы працэс прынёс ганьбу завадатарам арышту кіраўнікоў групы "Па-просту", а героі працэсу выклікалі спачуванне адукаванай грамадскай думкі. Аднак, уся гэтая справа сведчыць пра магчымасць супрацьстаяць злоўжыванню ўлады ў тагачаснай дзяржаве. Бо групу Дэмбінскага і Ендрыхоўскага абаранялі людзі, якія не заўсёды падзялялі іх палітычныя погляды. Адночы я праглядаў цікавую кнігу ўспамінаў Ганны Ендрыхоўскай і запомніў вялікую прамову адной з адвакатак на гэтым працэсе, надрукаваную ў свой час у "Кур'еры Віленскім". Яна, між іншым, сказала: *"Віленская акадэмічная супольнасць аб'ядноўвае некалькі тысяч маладых людзей у сценах універсітэта імя Стэфана Баторыя. На гэтую моладзь мусяць уплываць розныя плыні. Акадэмічнае асяроддзе павінна падвяргацца ваганням і зменам, як і любое жыццёвае асяроддзе. Гэты пастаянны рух, змены і развіццё з'яўляюцца не толькі незаменнай, але і пазітыўнай рысай. Калі б акадэмічная моладзь заставалася нерухомай, калі б у яе асяроддзі не нараджаліся і не развіваліся розныя ідэйныя плыні, дык замест творчых каштоўнасцяў ад сцен універсітэта веяла б мёртвым холадам, а моладзевае асяроддзе можна было б параўнаць са стаячай вадой, якая ня мае пратокаў і, дзякуючы знешняму ціску, не знаходзіцца ў стане пастаяннага руху і таму зарастае пустазеллем - замест таго, каб быць крыніцай жыцця, становіцца агменем гніення"*.

Я не думаю, што я перабольшваю, калі кажу што такі падыход да справы адлюстроўваў і мае тагачасныя думкі пра гэтую левую моладзь, ідэйныя погляды якой я не зусім падзяляў. Мы выказвалі салідарнасць, напрыклад, з Генрыкам Дэмбінскім (маю на ўвазе не толькі сябе, але і маіх сяброў), калі ён выступаў за прыязную і разумную палітыку ў адносінах да нацыянальных меншасцяў, калі асуджаў антысемітызм і палітыку дыскрымінацыі людзей, якія думаюць інакш, чым уладныя прапагандысты.

Аднак яго вокліч на з'ездзе ў Львове: "Жыве чырвоны Львоў!" нам спадабаўся менш.

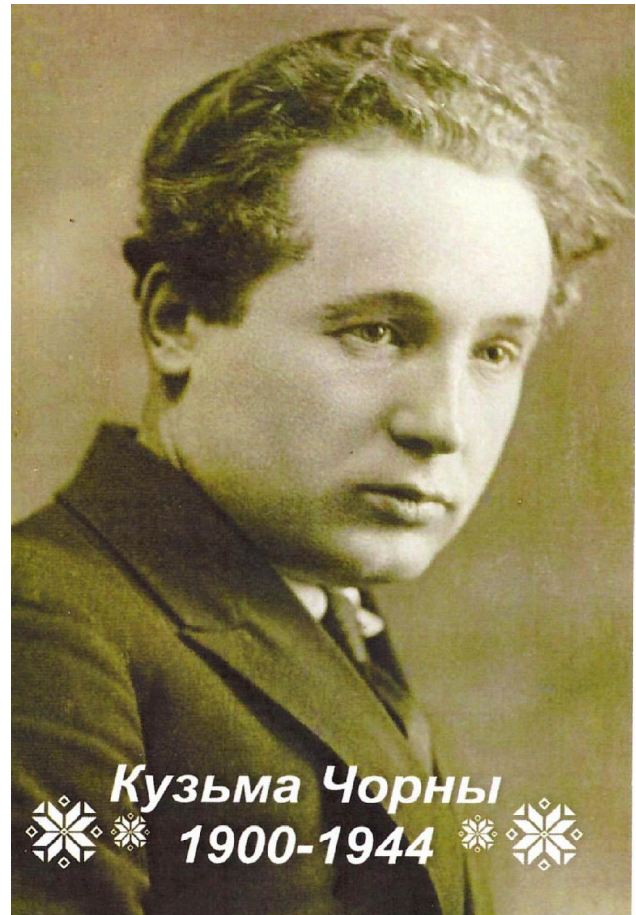
- Разумею. Са згаданай вамі кнігі Ганны Ендрыхоўскай я даведаўся, што некалі заўзяты пілсудчык Анджэй Струг даў інтэрв'ю прадстаўніцы суполкі "Па-просту" Моніцы Жэромскай і гаварыў пра польскі фашызм, які хацеў бы паказаць свае зубы.

- На шчасце, гэтага не адбылося. На маю думку, словы Струга мелісэн перасцярогі, былі ўсведамленнем пагрозы таталітарнай улады ў Польшчы. Такім чынам ён хацеў прадухіліць фашысцкія тэндэнцыі ў нашай краіне. Памятайце, што нягледзячы на існаванне цензуры, выказванні, якія называлі рэчы сваімі імёнамі, маглі быць апублікаваныя. Здаровыя колы грамадскай думкі ўсё ж маглі выказаць свой супраціў. А гэтага не магло б быць магчымым у таталітарнай дзяржаве.

**Пераклад і каментаванне
Леаніда Лаўрэша.**

Выйшла паштоўка, прысвечаная Кузьме Чорнаму

З друку выйшла арыгінальная паштоўка, прысвечаная беларускаму празаіку, публіцысту і драматургу Кузьме Чорнаму (1900-1944). Яе падрыхтаваў і выдаў пісьменнік, гісторык і краязнавец Сяргей Чыгрын.

На паштоўцы адлюстраваны малады Кузьма Чорны. А таксама тэкст з адваротнага боку, дзе паведамляецца, што пісьменнік з'яўляецца пачынальнікам беларускай філасофскай і псіхалагічнай прозы, які заўсёды стаяў на баку маральнасці і чалавечнасці, закранаў праблемы выхавання, паводзінаў людзей у цяжкі час войнаў і рэпрэсій.

Дарэчы, гэта не першая паштоўка, прысвечаная беларускім літаратарам. Раней Сяргей Чыгрын выдаў паштоўкі з выявамі Янкі Купалы, Максіма Багдановіча, Васіля Быкава, Уладзіміра Караткевіча, Аляксея Карпюка, Вацлава Ластоўскага, Масае Сяднёва, Валянціна Таўлая і іншых асобаў.

Пётр Мікалаеў.